

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

А. Козаченко, доцент Полтавського
факультету НЮА України

Правосуб'єктність особи за «Собранием малороссийских прав 1807 г.»

Дослідження правової системи України-Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. на основі «Собрания малороссийских прав 1807 г.» (далі за текстом — Зібрання) і дотепер зберігає свою актуальність для вітчизняної історико-правової науки. Як відомо, оригінал Зібрання в середині 50-х років XX ст. виявив та дослідив А. Ткач¹, а у 1992 р. цю правову пам'ятку було опубліковано і введено у науковий обіг.

Зібрання розробив статський радник Ф. Давидович у процесі роботи для створення нового законодавства Російської імперії, що одночасно передбачало проведення систематизації «малоросійського» права. Робота над Зібранням мала не нормотворчий, а виключно компілятивний характер. Вона проводилася відповідно до встановленого плану-схеми на підставі російських перекладів Литовського статуту, Магдебурзького, Саксонського та Хелмського права, а також «Прав, по которым судится малороссийский народ 1743 г.». Правова пам'ятка складається з трьох частин: 1) Про осіб — книга I; 2) Про діяння — книга II; 3) Про речі — книги III–V, котрі в свою чергу розділено на глави і окремі статті, позначені як параграфи — §. Кожна стаття містить посилання на правове джерело, що свідчить про намагання автора Зібрання спиратися на системний, науковий підхід у процесі його розробки.

Безпосереднім предметом цієї статті є законодавче регулювання інституту правосуб'єктності фізичної особи за Зібранням. Ав-

¹ Див.: Собрание малороссийских прав 1807 г. / Сост. К. А. Вислобоков и др. — К., 1992. — С. 12 (далі — Зібрання...); Ткач А. П. Про кодифікацію права на Україні у XVIII — першій чв. XIX ст. // Вісник Київського університету. — Сер. економіки та права. — 1961. — Вип. 1. — № 4.

тор поставив за мету на основі цього збірника феодального права України початку ХІХ ст. дослідити правосуб'єктність як інститут буржуазного права на початковому етапі його формування і добре усвідомлює проблемність такого напрямку наукового пошуку. Адже, попри феодальний характер Зібрання, як зазначав А. Ткач, «...в окремих розділах знайшли своє відображення капіталістичні відносини. Наприклад у питаннях захисту права власності, права зобов'язань, визначення правоздатності і дієздатності»¹.

Як збірник феодального права Зібрання не містило необхідного понятійно-категорійного апарату і, зокрема, не мало визначення таких юридичних категорій, як правосуб'єктність, правоздатність та дієздатність. Однак аналіз відповідних правових норм дає можливість судити про умови, за яких суб'єкти правовідносин могли мати суб'єктивні юридичні права та обов'язки, здійснювати їх та нести відповідальність за правопорушення. Але за умов феодальної держави суб'єкти не могли бути рівноправними учасниками правовідносин — Зібрання закріплювало становий характер суспільства. Так, частина статей вказує на права та обов'язки представників окремих станів: 1) князів, шляхти, поміщиків, дворян — осіб, що мали феодальні привілеї; 2) міських і сільських обивателів, людей військового звання — особисто вільних, не привілейованих осіб. Права і обов'язки кріпосних та поміщицьких селян, дворових людей, слуг — феодально залежних осіб Зібрання не врегульовувало, адже вони не користувалися правосуб'єктністю. Феодально залежне населення було об'єктом власності свого господаря, котрий визначав його права та обов'язки. Таку норму юридично закріплювали імператорські укази 1800 та 1804 рр.»². Згодом ст. 372 10-го тому Зводу законів Російської імперії 1842 р. відносить залежних осіб до рухомого майна³. Закономірно, що і Зібрання не поширювало свою чинність на феодально залежних осіб. Але слід зазначити, що збірник українського права порівняно з російським законодавством того часу був значно гуманнішим стосовно даної категорії осіб. Так, Зібрання не встановлювало ціну кріпосних і не передбачало право господаря продавати їх.

¹ Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. — К., 1968. — С. 1.

² Див.: Історія держави і права України: Підручник / За ред. акад. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 1. — С. 262.

³ Див.: Свод законов Российской империи. — СПб., 1842. — Т. X. — С. 65.

Переважна більшість статей не вказує на станову належність суб'єктів правовідносин. Зібрання послуговується безособовими займенниками «кто», «никто», «всякий», «каждый» або вказує на те, що дана норма поширює свою чинність на представників усіх суспільних станів і є всестановою.

Відповідно до глави I Зібрання «Про народження» право набувати суб'єктивних юридичних прав і обов'язків — по суті правоздатності — наставало з народженням людини. А право на спадщину виникало до народження дитини, якщо батько у своєму заповіті (тестаменті) згадував про неї як про свого спадкоємця¹. Правоздатністю користувалися всі особи, крім феодално залежних.

Глава X «Про виявлення волі» цивільну дієздатність тлумачила як «особисту здатність виявляючого волю ... щоб виявлення волі мало законну силу»². Обсяг дієздатності за Зібранням залежав від віку, статі, психічного здоров'я та станової належності особи. Глави III та X, посилаючись на Литовський статут та Саксонське право, визначали обсяг цивільної дієздатності залежно від віку особи. § 3 глави III вказує на чотири вікові групи чоловіків за обсягом дієздатності: 1) діти до 13 років — недієздатні. Проте відповідно до § 8 глави X діти до 13 років у окремих випадках могли виступати свідками у суді³; 2) неповнолітні віком від 14 до 18 років — частково дієздатні; 3) особи віком від 18 до 21 року — частково дієздатні з більш широким обсягом прав і обов'язків. По досягненні такого віку особа набувала право розпоряджатися майном, що їй належало; 4) особи, старші 21 року, вважаються повнолітніми і повністю є дієздатними⁴.

Подібні вікові групи неповнолітніх передбачала ст. 207 10-го тому Зводу законів Російської імперії: 1) до 14 років; 2) 14—17 років; 3) від 17 до 21 року. Як і за Зібранням, повноліття наставало в 21 рік⁵.

Зібрання передбачало обмеження цивільної дієздатності осіб з досягненням похилого віку. Так, відповідно до глави VIII «Про опіку» особи, старші 70 років, втрачали право бути опікунами⁶. Такого роду вікові обмеження дієздатності знаходимо і у Зводі

¹ Див.: Зібрання... — С. 19.

² Див.: Там само. — С. 90.

³ Див.: Там само. — С. 90—91.

⁴ Див.: Там само. — С. 21.

⁵ Див.: Свод законов Российской империи. — СПб, 1842. — Т. X. — С. 35.

⁶ Див.: Зібрання... — С. 71.

законів Російської імперії. Наприклад, ст. 4 10-го тому Зводу законів Російської імперії забороняла вступати у шлюб особам, яким виповнилося 80 років¹.

Обсяг дієздатності жінки залежав не стільки від віку, скільки від наявності чи відсутності дієздатних чоловіків у сім'ї: діда, батька, повнолітнього брата; заміжньої жінки — від чоловіка; вдови — від повнолітнього сина. § 5 глави X Зібрання повнолітніми називає незаміжніх жінок, що досягли 13 років, батьки яких померли². Але при цьому такі жінки мали перебувати під опікою родичів чоловічої статі, що суперечить сучасному тлумаченню повноліття як повної дієздатності. Без будь-яких застережень § 215 глави XXII Зібрання повнолітньою називає жінку, яка досягла 22 років³. Проте і у такому разі майнові права жінки обмежувалися представниками чоловічої статі у сім'ї. Вона вважалася такою, що перебуває під опікою чоловіка⁴. Отже, повністю дієздатною в сучасному розумінні вважалася жінка, яка досягла 22 років і не мала дієздатних родичів чоловічої статі.

Особливо докладно Зібрання регламентує майнові права жінок у шлюбі. Відносно широкими майновими правами у шлюбі користувалися жінки, які мали придане — віно чи герату, спільно з чоловіком придбали нерухомість — маєток та у разі, коли чоловік подарував дружині частину нерухомості⁵. Однак жінка не мала права самостійно без згоди чоловіка розпоряджатися віном⁶, а у випадках, визначених § 74 глави V «Про шлюб» (всього 11 пунктів), за рішенням суду вона взагалі могла його втратити⁷.

Найширшими майновими правами користувалися жінки-дворянки, які володіли родовими маєтностями. Їм належало право продавати, дарувати, заставляти своє майно⁸. Але на проведення таких операцій жінка мала одержати дозвіл чоловіка або спадкоємців⁹.

Зміст глави IV Зібрання «Про фізичну і моральну здатність» свідчить про те, що психічно хворі особи — «безумні» — визнава-

¹ Див.: Свод законов Российской империи. — СПб., 1842. — Т. X. — С. 7.

² Див.: Зібрання... — С. 90.

³ Див.: Там само. — С. 226.

⁴ Див.: Там само. — С. 69–70.

⁵ Див.: Там само. — 28–29, 45, 42–43.

⁶ Див.: Там само. — С. 39.

⁷ Див.: Там само. — С. 36–37.

⁸ Див.: Там само. — С. 40–41.

⁹ Див.: Там само. — С. 44.

лися недієздатними. Вони могли здійснювати правочини лише тоді, коли «прийдуть до повного розуму»¹. Але механізм визнання особи недієздатною і навпаки Зібрання не передбачало.

Обмежувалася дієздатність осіб з тяжкими фізичними вадами: глухих, німих, сліпих. Так, наприклад, на підставі того, що такі особи нібито не здатні адекватно оцінювати свої дії, вони не мали права заповідати своє майно².

Глава VI Зібрання «Про дітей» врегульовувала, зокрема, правосуб'єктність незаконнонароджених дітей. Посилаючись на Саксонське право, зазначена глава істотно обмежувала цивільну дієздатність незаконнонароджених. Вони не могли претендувати на батьківську спадщину (але успадковували майно матері), не мали права вступати у шлюб, не могли мати опікуна та виступати свідком у суді³. Проте § 68 цієї глави визначав способи набуття незаконнонародженими статусу народжених у законному шлюбі⁴.

Зібрання частково обмежувало обсяг цивільної дієздатності ченців (монахів), осіб нехристиянського сповідання, осіб, позбавлених громадянства або дворянської честі⁵.

Окремо слід сказати про правосуб'єктність осіб, які мали правовий статус особисто вільних, але перебували у певній тимчасовій залежності від свого господаря. До них Зібрання відносило вільних слуг та «оброчних володільців». Статус вільного слуги, незалежно від своєї станової належності, набували ті особи, які укладали із своїм майбутнім господарем договір особистого найму. Вільні слуги користувалися дещо вужчим обсягом особистих та майнових прав порівняно з іншими категоріями вільного населення. Так, будь-які правочини слуга міг здійснювати лише з дозволу господаря. Господар мав право судити своїх слуг за вчинені ними злочини. Проте слуга міг оскаржити вирок господаря у державному суді⁶. Вільний слуга мав право звертатися до суду з позовом про розірвання договору особистого найму із своїм господарем⁷. Але якщо строк служіння фактично перевищував 10 років, слуга втрачав особисту свободу⁸. Та і в такому разі Зібран-

¹ Див.: Зібрання... — С. 22, 91.

² Див.: Там само. — С. 234–235.

³ Див.: Там само. — С. 23, 65.

⁴ Див.: Там само. — С. 65 — 66.

⁵ Див.: Там само. — С. 234–235.

⁶ Див.: Там само. — С. 296.

⁷ Див.: Там само. — С. 295.

⁸ Див.: Там само. — С. 295–296.

ня надавало слугі право викупитися, сплативши господареві 10 кіп грошей і відшкодувавши матеріальні збитки, яких внаслідок цього зазнає господар¹.

Глава XXVIII Зібрання «Про поземельне і оброчне право» врегульовувала правове становище «оброчних володільців» — особисто вільних селян, які укладали строковий договір особистого найму з поміщиком. Такий договір передбачав надання поміщиком селянинові у тимчасове користування земельного наділу за умови сплати ним оброку. Оброчні селяни, як і вільні слуги, мали вужчі права порівняно із сільськими обивателями. Без дозволу поміщика вони не мали права займатися такою виробничою та підприємницькою діяльністю, яка була б пов'язана із використанням наданої у користування землі: її поверхні, надр, рослинного світу². Інших обмежень особистих та майнових прав оброчних селян Зібрання не передбачало. Поміщики не мали права чинити суд над оброчними селянами. Основним обов'язком оброчних селян за договором була вчасна сплата певної суми оброчного податку за користування землею. У разі несплати оброку поміщик мав право без рішення суду розірвати договір із оброчним селянином³. За умови, якщо фактичний строк користування землею перевищував 10 років, оброчний селянин набував статусу кріпосного⁴, хоча Зібрання залишало за такою особою право відкупитися, сплативши поміщикові 10 кіп грошей⁵.

Звичайно Зібрання не давало визначення деліктоздатності, але містило низку правових норм, які враховували здатність суб'єкта правовідносин нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення. Деліктоздатність суб'єкта залежала від віку та психічного стану правопорушника. Деліктоздатними вважалися психічно здорові особи, які досягли 16 років, незалежно від статі та станової належності⁶. У разі вчинення злочину неповнолітнім до 16 років або психічно хворою особою цивільно-правову відповідальність несли їхні батьки або опікуни⁷.

Таким чином, Зібрання, що нібито підсумовує 150-річний період розвитку українського права, слід вважати такою правовою па-

¹ Див.: Зібрання... — С. 296.

² Див.: Там само. — С. 319.

³ Див.: Там само. — С. 321.

⁴ Див.: Там само. — С. 217.

⁵ Див.: Там само. — С. 296.

⁶ Див.: Там само. — С. 86, 128.

⁷ Див.: Там само. — С. 128.

м'яткою, яка фіксує перші спроби дати визначення здатності фізичної особи набувати суб'єктивних прав і обов'язків, самостійно їх здійснювати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

На нашу думку, перспективою подальших розвідок у цьому напрямку є дослідження на основі «Собрания малороссийских прав 1807 г.» інших цивільно-правових інститутів: права власності, зобов'язального, спадкового та шлюбно-сімейного права.

Надійшла до редколегії 06.10.03

М. Никифорак, доцент Чернівецького національного університету

Крайові мови на Буковині за Австрії: правовий статус і реалії

У державному праві багатонаціональної Габсбурзької монархії помітне місце належало інститутам, що регулювали проблеми правового становища національностей (Nationalitätenrecht) та їх мов (Sprachenrecht). Найвагоміші австрійські дослідження з цих питань належать Е. Бернатзіку¹, Л. Гумпловичу², Р. А. Канну³. Особливо слід виділити також II і III томи багатотомного видання «Габсбурзька монархія 1848–1918 років»⁴. В українській історіографії можна відзначити монографії О. Добржанського⁵, С. Попика⁶ та С. Осачука⁷. Серед сучасних румунських досліджень виділяють-

¹ Див.: *Bernatzik E.* Das österreichische Nationalitätenrecht. – Wien, 1917.

² Див.: *Gumpłowicz L.* Das Recht der Nationalitäten u. Sprachen in Österreich – Ungarn. – Innsbruck, 1879.

³ Див.: *Kann R. A.* Das Nationalitätenteprobem der Habsburgermonarchie: Geschichte und Ideen. Erster Band. Das Reich und die Völker. Zweite Aufl. – Graz – Köln, 1904.

⁴ Див.: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. II.* – Wien, 1975; *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. III.* – Wien, 1980.

⁵ Див.: *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ- початку ХХ ст. – Чернівці, 1999.

⁶ Див.: *Попик С. Д.* Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ-Чернівці, 1999.

⁷ Див.: *Осачук П.* Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина ХІХ- початок ХХ ст.). – Чернівці, 2002.